

Taevajumalad Austraalia rahvausundis

Mihkel Niglas

Siinne kirjutus on osa mu bakalaureusetööst. Austraalia etnoloogia meetodile pühendatud peatükk «Totemismist» on jõudnud juba trükki (vt Akadeemia 2000, nr 11). Arusaamatuste vältimiseks olgu rõhutatud, et olen jäänud Austraalia uskumuste esitlusel üldjoontes autorite kasutatud terminite juurde, näiteks nagu «tootemesivanem» ja «esivanem», ehkki olen veendunud, et neid ei kasutanud Austraalia pärismaalased. Põhjus, miks olen nõnda toiminud, on ilmne - uurijail pole õnnestunud leida ühtki Austraalia pärismaalaste omakeelset sõna, mis tähistaks meie mõistes jumalikku olendit, vaid nad on kasutanud selleks etnoloogia «teaduslikku» terminoloogiat, seega «tootemesivanem», «tootem» jne.

Austraalia materjali olen jaganud osalt geograafilisel, osalt fenomenoloogilisel printsiibil, sest on ilmne, et eri kliimas ja ümbruskonnas elavate inimeste kujutelmad pisut erinevad. Kagu-Austraalias on suhteliselt palju täheldatud meessoost taevajumalusi, seevastu Kesk-Austraalias laiemalt domineerivad ktoonilised loom-inim-taim-olendid.

Kagu-Austraalia hõimud puutusid kõige varem kokku eurooplastega ja langesid esimestena kolonisatsiooni ohvriks ja just nendest hõimudest on suhteliselt kõige vähem teada. A. P. Elkin on kolonisatsiooni algusaastaks pidanud aastat 1788, mil praeguse Sydney lähedale Port Jacksonisse rajati esimene sunnitöölaliste asula. Sel ajal olnud Austraalia mandril umbes 300 000 pärismaalast (Berndt & Berndt 1988: 25) ning hõime või hõimulaadseid moodustisi kuni 500. Hõimude keskmiseks suuruseks arvestas A. P. Elkin 500-600 inimest, kuid oli ka 100-150 inimesest koosnevaid rühmi. Berndtide kaardil on tähistatud siiski vaid 160 hõimu (Berndt & Berndt 1988: 29 jj). Seega, hiiglaslikul territooriumil, mis on Euroopast pisut väiksem, elas vähem inimesi kui tänapäeval Eesti pealinnas.

Inimasustuse vanust Austraalias on lähiaastatel aina kaugemale minevikku dateeritud. On arvatud, et inimasustus Austraalias pole vanem kui 8000 aastat. Radioaktiivse süsiniku analüüsi põhjal on Keilori inimeste vanust hinnatud 18 000 aastaga (Eliade 1973: 186). Engelharti uuemate andmete põhjal on inimesed Austraalias elanud vähemalt 60 000 aastat või veelgi kauem - Sydney ümbrusest on leitud kivitööriist, mille vanust hinnatakse 80 000 aastale (Engelhart 1998: 15).

Pole teada, mitme lainena saabusid sisserännanud Austraaliasse. Oletatavasti tuldi Indoneesia saarte ja Uus-Guinea kaudu, kui meretase oli veel madalam. Sellest, et Austraalia on kaua olnud suhtelises isolatsioonis, annavad tunnistust väga omapäraseid kukkurimetajad, kes mujal maailmas on enamasti ammu välja surnud.

Eluviisilt olid kõik Austraalia hõimud nomaadid või poolnomaadid, neil polnud püsivaid elamuid. Kasutusel olid lihtsad puuokstest tuulevarjud või onnid, kuhu varjuti moskiitode eest; Põhja-Austraalias ehitati vihmaperioodiks onne kõrgetele vaiadele; Lääne-Arnheimis elati koobastes jne (Berndt & Berndt 1988: 107).

Austraalia pärismaalased ei harinud maad ega kodustanud loomi, ainsaks koduloomaks oli koer. Mehed pidasid üldiselt jahti suurematele loomadele (känguru, vallabi, emu jt), naised korjasid taimi ja püüdsid väiksemaid loomi (sisalik, rott, tõugud jt) (Engelhart 1998: 15).

Materiaalne kultuur oli võrdlemisi kasin. Naiste põhiline tööriist oli kõvast puidust kaevamiskepp, jahimehe varustusse kuulusid odaheitja ja odad, jahimehi saatsid jahikäikudel koerad. Engelhart (1998: 17) märgib siiski, et koer oli Austraalias pigem lemmikloomaks kui tõhusaks jahihabiliseks. R. M. ja C. H. Berndti väitel vajas aborigeenist mees enda ja oma pere toitmiseks ainult odaheitjat ja komplekti odasid (Berndt & Berndt 1988: 108). Lisaks nendele olid meeste relvadeks veel bumerangid ja nuiad. Odaotsi valmistati kvartsiitidest, kivikirveid basaldist. Queenslandis kasutati vallabijahil võrke, sageli kaevati auke loomade püüdmiseks, vahel mürgitati loomade joogikohti või kalastamiseks väiksemaid veekogusid teatavate taimedega, kusjuures liha ei muutunud inimestele mürgiseks. Kalapüügil kasutati veel harpuune ja kidalisi odasid, ehitati kalatõkkeid. Aborigeenid ei kasutanud keraamilisi nõusid. Veekandmiseks punuti niinest vettpidavad kotid või kanti vett suurte merikarpide kodades, kängurunahast kottides jne.

Põhja-Austraalia rannikul õppisid pärismaalased indoneeslaste käest purjede, aerude, pinkide ja isegi ankruga ühepuupaatide ehitamise, Kagu-Austraalias (Murray jõel) kasutati puukoorest venesid.

Tuld tehti tulepuuri või tulesae abil, üldiselt hoiti tuli elavana ja rännakule võeti kaasa hõõguvaid tuletukke (Berndt & Berndt 1988: 118).

Rõivaid peaaegu ei kantud, käidi enamasti alasti. Kagu-Austraalias valmistati nahast keepe, Lääne-Arnheimi naised kandsid pandanilehtedest seelikuid.

Erakordselt suurt huvi on uurijatele pakkunud ka Austraalia vaimne kultuur, sh rahvausund, müüdid ja mitmesugused jumalused, inspireerides usundiloo keskseid teoreetikuid. Käesolev artikkel pakub ülevaadet taevajumalatega seotud seisukohtadest ja säilinud müüdikatkenditest.

Austraalia taevajumalate uurimisloost

Kagu-Austraalia põlisrahvaste olulisemaid uurijaid on **Alfred W. Howitt**, kelle materjale on suures osas C. B. Wilpert (1970) ja M. Eliade (1973) kasutanud selle piirkonna iseloomustamiseks. Aastatel 1882-1887 ilmus ajakirjas *The Journal of Anthropological Institute* rida A. W. Howitti artikleid. Ta tähistas *taevaolendi* terminiga «kõikide isa» (*All-Father*) ja seletas *taevaolendit* euhemeristlikult - «kõikide isa» on ülim vaim (*Supreme Spirit*) ja surnud pealik (Lang 1981: 245).

Raamatus *The Native Tribes of South-East Australia* (1904) loobus A. W. Howitt arvamusest, et «kõikide isa» on ülim vaim, kuid pidas teda endiselt hõimupealiku ideaalkujuks. Ta oli veendunud, et neid leidub Austraalias vaid sotsiaalselt arenenud hõimudel ja neil hõimudel,

kel on hõlbus juurdepääs veele. Andrew Lang kritiseeris seda väidet, kuna Howitt ise on tähendanud sellist usku kõige lihtsama ja arhailisema sotsiaalse organisatsiooniga hõimudel ning Darlingi jõe ebasoodsates tingimustes elavatel inimestel.

A. W. Howitti meelest on «kõikide isa» igavene ja surematu, tema väitel võiksid ka inimesed olla igavesed, kui ei usutaks, et nad surevad kurja maagia tõttu. A. Lang heitis A. W. Howitile ette väärtõlgendust, kuna inimesi saab surmata, ent mitte «kõikide isa», kes pole harilik inimene ja kes oli olemas enne surma tulekut maailma.

A. W. Howitti arvates pole mõeldav, et «kõikide isa» oleks jumal, sest tas pole jumaliku loomust (*divine nature*), ega saa ka väita, et aborigeenidel oleks üldse mingit liiki religiooni, sest nad ei ohverda ega - mõnede eranditega - pöördu palvetega «kõikide isa» poole.

Sellelegi vaidles A. Lang vastu, kuna igavesel loojal, kes tulevases elus annab tasu ja jagab karistusi, peab olema jumalik loomus (Lang 1981: 245). M. Eliade (1973: 10) iseloomustab tabavalt, et A. Lang võitles A. W. Howitti avastuste tunnustamise eest ja teisalt ka tema interpretatsioonide vastu.

Edward B. Tylor arvas, et Kagu-Austraalias tuntud looja Baiame on misjonäride väljamõeldis (Wilpert 1970: 265; Eliade 1973: 8).

Ka sellised evolutsionistid nagu **B. Spencer** ja **J. G. Frazer** olid veendunud, et aborigeenide taevajumalaukumused on laenatud eurooplastelt. B. Spencer kirjutas J. G. Frazerile: «Mis puutub eetilise religiooni «avastamist» kõige madalamate metslaste seas, ma olen veendunud, et midagi taolist Austraalias pole. [...] Neil päevil, mil leiti Baiame ja Daramulun, ei taibatud täpse ja detailse kogumistöö tähtsust, [...] nagu ma viitasin ühes peatükis, on väga kerge eksida, kui pärismaalane räägib midagi sellest» (Frazer 1910 I: 148).

Evolutsionistide arvates saab kujutlus isikulisest loojajumalast tekkida alles religiooni arengu haripunktis, kuid mitte primitiivsete austraallaste juures.

Andrew Lang pidas Austraalia taevajumalakujutelmi algupärasteks. Tema arvates oli ainujumalakujutelm algne, vastandudes muudele Austraalia uskumustele. Kuna ainujumalauk põhineb täiesti erinevatel printsiipidel, siis järeldub sellest, et Austraalia religioonid on moodustunud kahest heterogeensest pealistikusest süsteemist, mis on arenenud kahest eri lähtekohast. Ühelt poolt oli olemas kujutlusi tootemite ja vaimude kohta, mis tekkisid teatavaid loodusfenomene jälgides. Teiselt poolt jõudis inimhõimustus intuitsiooni varal kujutelmani ainujumalast (*unique god*), kes on maailma looja ja moraalse korra sätestaja (*legislator of the moral order*). A. Lang oletas, et taevajumalakujutelm oli Austraalias vähemate võõr- mõjudega kui hilisemates tsivilisatsioonides. Aja jooksul kattus see kujutelm animistliku ja totemistliku ebausuga. Seega toimus teatav progresseeruv degeneratsioon, kuni privilegieeritud kultuuri mõjul õnnestus ainujumala kujutelmal oma asend taastada ja end varasemast jõulisemalt ja selgemalt sõnastada (Durkheim 1965: 326).

A. Langi jaoks oli müüdiaines teisejärguline ja hälbiv. Ta liigitas müütideks kõik, mis talle nn primitiivses religioonis ei meeldinud, ja pidas mütoloogilist mõtlemist degeneratsiooniks. Kuna A. Langil õnnestus leida väga vähe müüte Austraalia «kõikide isade» kohta, siis oli mütoloogia tema arvates sekundaarne ja kokkuvõttes kõrgeid eetilise-religioosseid väärtusi lõhkuv.

Tema seisukoha järgi leidub kõige madalamate hõimude juures, nagu Muinas-Kreekaski, surematu «isa»-, «isanda»- ja «looja»-uskumus ning hulga humoorikaid, obstsõnseid, fantastilisi müüte, mis on skandaalses vastuolus selle uskumuse religioosse iseloomuga. Usk on see, mida me nimetame ratsionaalseks ja isegi ülevaks. Teiselt poolt on müüdid need, mida

me nimetame irratsionaalseteks ja alandavateks. [---] Religioosne kujutus tekib inimese intellektist, kõige tõsisemast mõtisklevast ja alistunud meeleolust, kuna müütilised ideed tekivad teisest meeleolust, see on mänglevast ja ekslevast fantaasiast (Lang 1913: 4 jj).

Pärimus taevajumalast kuulus meeste esoteeriliste teadmiste hulka, millest oli surmanuhtluse ähvardusel keelatud rääkida naistele ja initsieerimata noorukitele (Lang 1981: 243). Kui taevajumal kujunenuks misjoni tulemusena, siis oleks võimatu see, et naised ei teadnud sellest olendist peaaegu midagi (Eliade 1973: 7).

Kamilaroidelt on teateid taevajumal Baiame kohta fikseeritud enne misjoni algust. James Manning puutus kamilaroidega kokku aastatel 1833-1834, kui polnud veel Melbourne'i linna ega kirikuid Manningi peatuspaiga ümbruskonnas. A. Lang mõnab siiski, et J. Manning kirjeldas Baiamet ja Daramuluni väljenditega, mis on väga sarnased kristlikus teoloogias kasutatavatega. Aastaid hiljem on J. Manningi teateid üldjoontes kinnitanud Langloh Parker raamatus *The Euahlayi Tribe* (1905). Tal õnnestus leida isegi üks palve Baiamele, mida euahlayid esitasid matuste ja initsiatsiooni ajal (Lang 1981: 244).

Wilhelm Schmidt arendas edasi A. Langi teooriat, leides, et kunagi eksisteerinud ürgmonoteismi peale on ladestunud mütoloogiline aines. Näiteks põhjakulinite Bunjil on kõrgeim jumalus, kuid Bunjili vend, naised ja lapsed pärinevad sekundaarsest päikese- ja kuumütoloogiast (Schmidt 1935: 322 jj).

W. Schmidt eeldab, et kontakt «mütoloogilise mõtlemise» ja võõraste sotsiaalsete struktuuride vahel (*Zweiklassenkultur*) peab ilmingimata põhjustama üliolendi algse kujutelmariiknemise (Eliade 1973: 18-19).

Põhimõtteliselt peaksid olema võimalikud monoteistlikud suundumused väga arhailistes kultuurides, kuid A. Langi ja W. Schmidt põhiline seisukoht, mille kohaselt alguses usuti müüdita ainujumalat, seejärel sekkus mänglev fantaasia, mis rikkus algse lihtsa, ratsionaalse ja eetilise religiooni, pole usutav. Ent õnneks võib «hea religioon» protsessi tagasi pöörata ja end *Entmythologisierung*'i abil puhastada. W. Schmidt mõju hilisemale uurimistöele on üsna väike, hoolimata ta lausa grafomaanilisest produktiivsusest.

Võib siiski öelda, et A. Langi ja W. Schmidt teooria osutas, et jumalakujutelm ei pruugi olla arenenud evolutsionistide skeemi järgi - alguses olid hingekujutelmad, millest pikkamööda arenesid jumalad -, vaid neil kujutelmadel on kaks iseseisvat arengurada (Lowie 1952: 132 jj).

E. Durkheim pidas austraallaste taevajumalaid algupärasteks. Tema arvates oli arandade Altjira kunagi nende religioonis olulisem, kuid kaotas hiljem oma religioosse tähtsuse (Durkheim 1965: 323, märkus 72). E. Durkheim postuleeris A. Langi ja W. Schmidt skeemile vastupidise arengukäigu. Tema meelest on taevajumal totemistlike kujutelmade edasiarendus ja kõrgeim vorm. Baiame, Daramulun ja teised jumalad on jumalikustatud fraatria tootemid. «See on juhtunud suurteil initsiatsioonikogunemistel, sest suured jumalad ei mängi muudes riitustes mingit rolli. Pealegi, initsiatsioon on hõimu kultuse põhivorm, ainult siin sai tekkida hõimu mütoloogia» (Durkheim 1965: 330-331).

Fraatria tootemi jumalikustamine toimus umbkaudu järgmise skeemi järgi: *Et seletada sidemeid, mis ühendavad inimesi üksteisega, sõltumata klannikuuluvusest, kujutleti, et inimesed pärinevad ühest tüvest ja ühest isast, kellele nad võlgnevad oma olemasolu, kuigi tema ise ei põlvne kellestki. Initsiatsioonijumal oli predestineeritud selleks, et teha noorukid meesteks. Seega omistasid nad sellele jumalale loomisväe. Samadel põhjustel rüütati ta mõjukusega, mis tõstis ta teistest müütilistest sangaritest väljapaistvamaks. Need omakorda muutusid abimeesteks, kes allusid talle; neist said ta pojad või nooremad vennad, näiteks Tundun, Gayandi*

jne. Kuid juba varem olid olemas pühad olendid, kellel oli väljapaistev positsioon klanni religioosses süsteemis: need olid fraatria tootemid, kellest said hõimu jumalused (ibid.: 331).

A. P. Elkin interpreteeris taevajumalaid umbes nagu A. Lang, nimetades neid (Baiaime, Daramulun) taevasangariteks (*sky heroes*). Elkini arvates vastab taevasangar sangarile religioossetes salaühiskondades, mille müsteeriumid pärinevad mõne tuhande aasta tagustest müsteeriumikultustest; nende vahel on ajalooline seos, sõltumata sellest, kuidas need Austraaliasse jõudsid (Elkin 1970: 253). Autor pole oma seisukohta täpsustanud, mistõttu M. Eliade on imestades arutlenud, ega Elkin ometi vihjanud Eleusise müsteeriumitele, hellenistlikele müstitsistlikele religioonidele või koguni Mithrale (Eliade 1973: 27, märkus 45).

A. P. Elkini arvates eelnesid taevasangariuskumused tootemsangariuskumustele; Kesk- ja Põhja-Austraalias tõrjusid tootemsangarid (*totemic heroes*) tagaplaanile kõik taevasangarid (Elkin 1970: 253).

R. M. ja C. H. Berndt ei analüüsi üldse taevajumalakujutelmi, kuna varasemad uurijad pole usaldatavad, nende andmeid pole võimalik üle kontrollida, sest põlisrahvad Lõuna- ja Kagu-Austraalias on täiesti välja surnud või minetanud oma kultuuri (Berndt & Berndt 1988: 244). Aastaks 1966 oli Victorias 20 ja Uus-Lõuna-Walesis 130 puhastverd aborigeeni (Wilpert 1970: 70).

C. B. Wilperti ja M. Eliade hinnang Kagu-Austraalia taevajumalatele on üsna ebamäärane, mis on ka mõistetav, sest allikad on kasinad ja lootusetult fragmentaarsed. **C. B. Wilperti** järgi on pärimuste üleskirjutajad näinud Baiames enamasti, kui pärismaalased ise. Ta märgib: «Kahtlemata lisati talle üliagaruse või teadmatuse tõttu üliolendi atribuute, ent pole enam võimalik kindlaks teha, millisel määral» (Wilpert 1970: 265). Tema arvates on Austraalia pärismaalastele võõras jumaliku olendi idee ning Baiamet, Bunjili jt peab ta kultuuriheerosteks (Wilpert 1970: 267). **M. Eliade** (1973: 7) peab Kagu-Austraalia taevajumalate puhul võimalikuks ka kristlikke mõjutusi.

Tony Swain märgib, et Põhja-Austraalia «kõikide ema» ja Kagu-Austraalia «kõikide isa» on ebatüüpilised Austraalia esivanemlikud olendid (*Ancestral Beings*). Ta püstitab küsimuse, kas see on juhuslik nähtus. On ju Põhja-Austraalia mütoloogiat ja religiooni ilmselgelt mõjutanud indoneeslased (*macassar*), seega võiks oletada mõjutusi ka Kagu-Austraalias, mida uurijad on eitanud (Swain 1991: 225).

Müüte Austraalia taevajumalatest

Kagu-Austraalia põlisrahvastelt pole säilinud terviklikke müüte, ka rituaalidest on säilinud ainult fragmente peamiselt XIX sajandi misjonäride ja literaatide vahendusel.

Narrinyeri üliolend Nurrundere või Martummere lõi maa peal kõik asjad, ta andis inimestele relvad, rajas riitused ja tseremooniad, mis on seotud inimese elu ja surmaga. Narrinyerid põhjendasid igat kommet, üteldes: «Nurrundere käskis. Nurrundere läks taevasse (*wyrra-warre*) ja võttis oma lapsed kaasa» (Eliade 1973: 3). Teise müüdi kohaselt on Ngurunderi hääl piksemürin. Ta elas maa peal ja lõi kõik elava, samuti tööriistad ja tseremooniad. Ta jälitas oma kahte naist, lõpuks läks ja kadus merre. Surnute hinged lähevad sama teed mööda taevasse (Waterman 1987: nr 535).

R. M. ja C. H. Berndt kuulsid yaraldi (narrinyeri) hõimu viimase initsieeritud mehe käest loo Ngurunderist, kes sõudis venega väikese oja peal ja jälitas hiigelsuurt turska. Kala põgenes ja laiendas sabalöökidega oja jõeks. Nii tekkis Murray jõgi. Ngurunderile tuli appi ta naisevend Nepele, kel õnnestus kala tabada. Koos lõikasid nad hiigeltursast tükke ja heitsid need jõkke, kalalõiked muutusid vees elusateks kaladeks. Nii lõid nad praegused kalad ja andsid neile erinevad nimed. Ngurunderi rändas edasi, muutis oma tegudega maastiku kuju: ta jalajäljed on Bamundangas, ta kuhjas jõekarpidest kaks küngast Larlangangelis, sealsamas tõstis taevasse oma vene, mis muutus Linnuteeks. Ngirlungmurnangis moondas ta sinisteks lindudeks inimesed, kes tahtsid ta eest peitu pugada jne. Ngurunderi jälitas oma naise, kes olid küpsetanud kala, mis oli neile tabu. Naised põgenesid ja ületasid veekogu parvega, mis muutus hiljem kõrkjapuhmastikuks. Ngurunderi jälitas oma naise edasi ja kohtas kurja vaimu, kes tungis talle kallale. Tapnud kurja vaimu, põletas ta tema surnukeha. Ngurunderi tahtis minna tollal mandriga ühendatud Känguru saarele. Näinud seal oma naise, lasi ta merel tõusta, nii et naised uppusid - Känguru saar on tänapäevalgi maast veega eraldatud. Naised moondusid kaljudeks. Ngurunderi läks samale saarele, kus lõi puu, puhkas selle all, seejärel heitis merre oda, mis samuti muutus kaljuks. Ngurunderi sukeldus merre, et pesta endalt maha maine elu, ronis seejärel taevasse (*waieruwar*), üteldes, et kõik surnute hinged lähevad edaspidi sama teed mööda taevasse (Berndt & Berndt 1988: 245-246).

Wotjobalukide uskumuse järgi elas Bunjil väga ammu maa peal, kuid seejärel läks taevasse. Tema epiteediks oli «meie isa» (Eliade 1973: 4). Kulinid ja wurrungerrid uskusid, et Bunjil oli vana mees kahe naisega. Bunjili poeg Binbeal oli vikerkaar. Bunjil õpetas kulinitele kõike eluks vajalikku ja rajas hõimuseadused. Lõpuks läks ta taevasse, kust jälgib oma hõimu. Tema kohta kasutati epiteeti *mami-ngata* («meie isa») (Eliade 1973: 4). Tundub, et see olend oli heteromorfne, kuna ta oli kotkas, ta pojad olid erinevate lindude kujuga (Waterman 1987: nr 505).

Mõningate jutukatketega järgi lõikas ta känguruid, emusid ja teisi loomi tükkideks, mille järel neid loomi sai palju (Wilpert 1970: 89). Motiiv sarnaneb eespool mainitud hiigeltursa tükeldamisega. Ka inimesi olevat Bunjil noaga tükkideks lõiganud ja lasknud tuuleiilil laiali kanda, mispeale inimesed jagunesid mööda maad laiali (ibid).

Ühe teate põhjal lõikas Bunjil savist kaks meest (Wilpert 1970: 88), teise katkendi järgi mängis Bunjili nahkhiirest vend Pallyan vees ja lõi käega vastu vett. Vesi muutus hägusaks ja tihenes kaheks olendiks, kellele Pallyan andis nimed ja kelle Bunjil elustas. Need olid esimesed naised, kelle Bunjil andis oma loodud meestele. Bunjil andis inimestele tööriistad, relvad ja kaevamisepi. Pallyan õpetas neid riistu kasutama ja kehtestas abiellumiskorra. Pallyan vormis maastiku. Kolme päeva pärast puhus torm mõlemad jumalused minema (*ibid.*: 89). Teises müüdis palus kotkas Bunjil muskusvarest, et see teeks oma tuultekoti lahti, tuul puhus Bunjili ja ta rahva taevasse, tormist tekkinud veeuputuses hukkus palju inimesi. Kui vesi oli taganenud, tuli maa seest välja uus elu (Wilpert 1970: 89; Waterman 1987: nr 505).

Kurnaide taevajumal oli Mungan-ngaua («meie kõikide isa»), kes elas väga ammu maa peal. Ta andis oma hõimule kõik seadused ja rajas initsiatsiooniriitused (*jeraeil*). Ta poeg toimetas vuristeid kasutades esimesena initsiatsiooniriitusi. Keegi reetur näitas naistele initsiatsioonimüsteeriume, mille peale vihane Mungan-ngaua saatis suure veeuputuse, milles hukkusid peaaegu kõik inimesed. Pärast seda läks Mungan-ngaua taevasse, ta poeg ja pojanaine moondasid end pringliteks (Eliade 1973: 5-6).

Viidates kurnai taevajumalale, kirjutas Fritz Graebner: «Vahel, näiteks kurnaidel, pole suurel jumalal naist või on ta nähtamatu. Vahel sigitas ta poja ilma naiseta. Ta on looja või inimesele kõige tähtsamate asjade esmapõhjus, ta on esmatahtsate riistade (bumerang) valmistaja, ta on nõid, kelle vägi on piiritu, ta on taeva pealik. Noorukid saavad temast teada initsiatsiooni, meeste hulka võtmise ajal. [---] Väga tähtis on ka see, et ta pole mitte ainult kõikide asjade looja ja vormija, vaid ta kaitseb ka suguharu kombeid. Temast räägitakse, et muiste, kui inimesed unustasid oma head kombed, saatis ta suure veeuputuse, et karistada inimesi. [---] Ta lõi riitused ja nõiduse, millega inimene valitseb loodust, selles suhtes kindlustab ta eksistents inimese edasikestmise ka praegu. [---] Ta erakordne elujõulisus selles vanas kultuuris tuleneb eetilisest faktorist. See jumal tagab nii inimese füüsilise kui ka sotsiaalse eksistentsi, seega inimese õige oleku» (Graebner 1924: 26-27).

Yuinide taevajumal Daramulun elas koos emaga maa peal, mis oli paljas ja kivine, kus polnud inimesi, olid ainult loomad. Daramulun lõi yuini esivanema ja õpetas teda. Ta andis inimesele hõimuseadused ja initsiatsiooniriitused, ta valmistas vuristi, mille heli on Daramuluni enda hää. Nõiad said oma väe Daramulunilt. Kui inimene sureb, võtab Daramulun hinge enda juurde ja hoiab teda (Eliade 1973: 6-7).

Kamilaroi, wuradjeri, euahlayi ja noongahburra hõimude müütilisest olendist Baiamest (võimalikud nimekujud veel Baiami, Piame, Byamee, Byama, Biamai) on hulk teateid, kuid vähe on teada temaga seotud mütoloogiast ja rituaalidest (Wilpert 1970: 100).

Kamilaroi müüdis lõi Byamee punasest mullast kaks meest ja ühe naise. Üks mees ja naine elasid paarina, teine mees eraldi. Byamee näitas neile taimed, millest nad võisid toituda, seejärel ta lahkus. Põua tõttu kuivasid taimed ära, inimesed kannatasid nälga. Naisemees tappis kanguru, tema ja ta naine söid liha, teine mees keeldus ja suri nälga. Surnuvaim Yowi heitis laiba puuõõnde, puu kerkis taevasse ja muutus Linnutee lähedal Lõunaristik. Byamee on inimeste looja, ta on kaudselt süüdi inimeste surmas, sest põhjustas põua (Schmidt 1934: 842; Waterman 1987: nr 3180).

Baiame naise keha särab, sest on kaetud säravate kividega (Waterman 1987: nr 500).

Byamee ei andnud oma pojale kala maksa ega rasva. Vihane poeg nõidus jõe kiiresti voolama, et veevool viiks kalad minema. Byamee karistas poega selle eest ja needis, et poeg läheks maa alla. Poeg needis omakorda, et isa muutuks kiviks. Kui Byamee oli läinud taevasse, muutus ta alakeha (kvarts)kristallkiviks (Schmidt 1934: 843-845). Kõigist nendest teadetest on nähtav taevaolendite heteromorfsus, antud juhul kalduvus kivisusele. Berndtide 1943. aastal Menindees üles kirjutatud fragmendis on samuti Baiame naise keha kaetud naha asemel kvartskristallidega - kui ta liigutab end taevas, siis valgus särab igasse ilmakaarde. Seda naist samastati emuga (Berndt & Berndt 1988: 245).

Kamilaroide, wiradjuride (wuradjeri) ja euahlayide ülijumal elab taevas ja istub kvartsist troonil (Eliade 1998: 106), läbipaistvast kristallist troonil (Eliade 1998: 108) või lihtsalt troonil (Schmidt 1935: 332). Võib-olla on siinjuures tegemist Jahve trooni kujutelma ülekandumisega, kuid teisalt võib Wilpertil (1970: 265) olla õigus, et uurijad on Baiames näinud enam, kui pärismaalased ise uskusid.

M. Eliade (1973: 133) ja A. P. Elkin (1977: 90) kinnitavad, et euahlayi Baiame istub taevasel kristallkaljul, millega ta on kokku kasvanud.

Euahlayide Baiame viskab taevast alla kristalle, mis on ta taevase kristalltrooni küljest lahti raiutud (Eliade 1998: 108). Inimese kehasse sisenedes muudavad need kvartsid tema nõiaks.

Ühe huvitava teate järgi magab Piame kuskil põhjapoolsel maal. Kord ärkas ta ja pööras oma keha nii, et tekkis veeuputus, künkad ja orud jäid merevee alla. Usuti, et katastroof kordub, kui Piame uuesti ärkab (Wilpert 1970: 100-101).

Üks kamilaroi pealik käis külas sel maal, kus Byama magas. Mehel olevat olnud mitmeid seiklusi tee peal. Ta jõudis maale, kus elasid emujalgadega inimesed; järgmisel maal elasid inimesed koos moskiitodega; seejärel jõudis ta maale, kus mehed elasid vee all, ja lõpuks paika, kus Byama magas koopas. Byama tütar andis rändurile süüa, mees pöördus koju tagasi ja suri peagi (Wilpert 1970: 101). Loost ei selgu, milleks mees oma rännakut alustas ja kas Byama ärkas, et mehega juttu puhuda.

Loode-Queenslandi teate põhjal tuli Baiamai saarelt, mis asub väljaspool Austraalia mandrit (Wilpert 1970: 102). Kas see teade on kuidagi seostatav Arnhemi maad külastanud indoneeslastega, pole võimalik otsustada.

Kesk-Austraalias uskusid kaitshid, et Atnatu oli olemas enne ürgaega (*alcheringa*) ja läks taevasse väga ammu. Ta lõi enese ise ja andis endale nime. Tal on naise ja poegi, poegi hüütakse samuti Atnatudeks. Osa poegi ajas ta taevast välja, kuna nad jätsid hooletusse pühad talitused. Atnatu saatis inimestele kõik, mis neil praegu on. Ta on suur must mees, kes toimetab oma pühi talitusi ja karistab neid surelikke, kes ei vuhista vuristiga initsiatsioonitsere-mooniatel (Lang 1981: 243).

Ühe müüdi kohaselt pole Atnatul päraikut. Väljaspool oma elupaika juhib ta teist taevast ja teist päikest. Tähed on Atnatu naised. Kuna pojad ja tütreid olid ta vastu sõnakuulmatud, viskas ta nad maa peale ja nendega koos tulid maale tööriistad: bumerang ja kirves. Atnatu laste eluga algas ürgaeg (Wilpert 1970: 145).

Arandade taevajumal Altjira on igavene. Tal on punane nahk ja blondid juuksed. Altjira on emujalgne, teda hüütakse epiteediga *Altjira ilinka* (*ilia* 'emu', *inka* 'jalad'). Altjiral on palju naise (*tnéera* 'ilusad'), kes on koerajalsed (*knulja-inka*), ning palju poegi ja tütreid, kes on ka vastavalt emu- ja koerajalsed. Nende elupaik on taevas, mis on igavene ja mida kujutatakse maismaana. Taevast voolab laia jõena läbi Linnutee, vesi ei kao sellest kunagi. Taevas on palju marju ja vilju, linde ja loomi. Altjira varitseb jahiloomi, kes tulevad allikate juurde jooma. Tähed on Altjira laagrilõkked. Altjira on arandade hea jumal, kellest teavad nii mehed kui ka naised. Altjira valitseb ainult taevas, ta pole loonud inimesi, ta ei hooli nende saatusest. Pole olemas Altjira *tjurunga*'sid. Arandad ei karda ega armasta teda, kardetakse vaid, et ühel päeval võib taevas alla kukkuda ja kõik võivad surma saada. Taevas toetub kivist jalgadele (Strehlow 1907: 1-2). Teises variandis pole taevas saakloomi, seal ei sööda üldse liha (Strehlow 1964: 725). T. G. H. Strehlow märgib, et ainult läänearandadel on ta täheldanud emu- ja koerajalgseid taevaelanikke. Päike, kuu, Seitse Õde (Plejaadid) ja ehatäht tulid maa seest välja ja uitasid mööda maad nagu teisedki maa seest sündinud tootemesivanemad. (Päike, kuu jm tähistavad Strehlowi terminoloogias tootemeid). Need tootemid (st inim- või loomakujulised müütilised olendid), kes jäid oma tööde ja tegemiste lõppedes maa peale, vananesid ja pöördusid tagasi maa sisse, kus nad uinusid igavesse unne. Nende kaaslased aga, kes läksid taevasse, muutusid igavesteks taevakehadeks, kes ei sure ega kõdune. Maa seest sündinud taevakehad (päike, kuu jne) mõjutavad arandade käekäiku, kuid Altjirat ja ta kaaslasi ei huvita, mis sünnib maa peal. Teda ei austata laulude ega riitustega. Altjira ja ta kaaslased pole loonud maad, taimi, loomi ega tootemeid ega kontrollinud tootemite tegevust. Neil pole mõju tuulte, pilvede, haiguste ega surma üle. Pahategijad ei pea kartma Altjirat, vaid tootemite raevu (Strehlow 1964: 726). See näitab, et Altjira kuulub nn erujumalate (*deus otiosus*) sekka. M. Eliade (1973: 33) arvates on läänearanda

taevaolendi pärimus jõudnud viimasesse arengufaasi, järgmise sammuna unustatakse ta täiesti. Eliade meelest ongi nii juhtunud muude arandade juures. Samal arvamusel oli A. P. Elkin, kelle arvates tõrjusid tootemesivanemad tagaplaanile kõik taevajumalused (Elkin 1970: 253 jj).

Aranda taevajumal Altjira on sarnaselt teiste Austraalia taevajumalatega surematu ja iginoor, kuid tal pole erilist tähtsust aranda religioonis.

Lääne-Arnheimi murinbatade taevaelanik Nogämain elab koos oma koeraga. Teise variandi järgi on tal naine ja poeg, keda sümboliseerib jahioda. Kui jahimees tappis kanguru ühe odaheitega, siis uskusid murinbatad, et Nogämain aitas oma poja kaudu jahimeest. Mõned murinbatad samastasid Nogämaini mehega, kes elab kuul, väikese laigu seal aga Nogämaini koeraga. Pikne ja kõuemürin tulevad Nogämaini rahvalt. Veel uskusid murinbatad, et Nogämain saadab häid laste hingi. Nogämainiga seoses pole murinbatadel müüte ega riitusi, kuid üks vanamees mäletas, et Nogämaini hüüti appi nälja ajal: *ku wada tjinabup! tjitai dunapak!* («flesh for eating waiting, wanting you leave (it) for me; honey you put it up (in tree) for me»). W. E. H. Stanner pole murinbatadel rohkem sarnaseid palveid kuulnud (Stanner 1989: 162).

Austraallastelt on üldse üles tähendatud väga vähe palvevormeleid. A. Langi järgi teadsid ka dierid ja euahlayid midagi palvetele sarnast (Lang 1981: 244). T. G. H. Strehlow seletab palvete puudumist Kesk-Austraalias selliselt: «Kahtlemata kõnelesid totemistid oma tootemitest suure austuse ja aukartusega. Kuid neil polnud vajadust palvetada ja ohverdada nende poole pöördumiseks, sest nad koosnesid samast substantsist, millest üleloomulikud olendidki, keda nad austasid oma tootemrituaaliga» (Strehlow 1964: 738). Strehlow arutleb siinjuures arandade reinkarnatsiooniuskumuste üle: «tootemesivanemad» reinkarneeruvad inimestes, nad annavad neile osa oma «elust» või «hingest», mistõttu inimesed samastasid end müütiliste olendite - «tootemitega».

Ka murinbatade Nogämain on hääbuva traditsiooni esindaja (*deus otiosus*). Võrreldes arandade Altjiraga, aitab Nogämain jahi ajal mehi ja saadab naistele laste hingi. Initsiatsiooni-riitustes pole Nogämainil mingit osa.

Lääne-Kimberley baadide (bard) jumalusel Djamaril on ainult ema. Räägiti, et ta uitab ringi koos koeraga. «Djamar löi kõik asjad... Ta elab merevees kalju all. Kus merevesi vahutab, seal elab Djamar» (Eliade 1973: 35). See tähendab, et Djamari esimene vuristi (*galaguru*) on seal kalju all. Initsiatsiooni ajal näidatakse noviitsidele abaja kaljust põhja, mille lõhedesse asetab Djamar vuristid. Vanamehed avaldavad noviitsidele sügavat muljet, osutades paljastele küngastele ja puude kahjustatud koorele ning väites, et Djamar lõhkus need vuristid keerutades. Pärast seda läks Djamar taevasse ja võttis vuristi kaasa. Ta jälgib taevast oma rahvast ja annab inimestele seadusi, mida kutsutakse *Djamarara-mara*. Djamar näeb taevast, kui inimene mõrvatakse. Djamaril on mitu keha: ta on taevas ja samal ajal kõikides paikades, kus on hoiul ta hoolikalt peidetud vuristid.

Kujutelm, mille kohaselt Djamari samastatakse *tjurunga*'dega, vuristitega, sarnaneb Kesk-Austraalia uskumustega. Kesk-Austraalias on *tjurunga*'d «tootemjumalate» moondunud kehad (Strehlow 1907: 5).

Noorukid saavad Djamari müüdi teada initsiatsiooni ajal. Baadi vanamehed lähevad metsa ja otsivad üles puu, mille all Djamar muiste puhkas. Sellest puust valmistavad nad vuristid, mis saavad noorukitele (Eliade 1973: 35-36).

Djamar on võrreldav Kagu-Austraalia taevajumalatega: ta on looja, seaduste ilmutaja ja kultuuriheeroste nende ülesannete andja; taevast jälgib ta oma hõimu käekäiku. Üldiselt, v.a baadide Djamar, pole Kagu-Austraalia jumalused seotud *tjurunga*'dega. Baadi *tjurunga* on piktograaf või kujutis puidul. Mõned märkidest tähistavad Djamari, teisi märke olevat ta ise kasutanud. Ainult initsieeritud mehed mõistsid märke õigesti. Vuristi on ühtaegu Djamari sümbol ja ka koopia algsest vuristist, mille Djamar pani kalju alla. Ent algne vuristi on samal ajal taevast ning on oletatud, et Djamari ennastki samastati vuristiga. Oluline on asjaolu, et Djamaril olevat mitu keha ning et paikades, kuhu on peidetud vuristid, viibib Djamar: «Me ei saa seda kaljut paigalt liigutada. Seepärast me teeme *djidi* (*tjurunga*) - ja Djamar on siin» (Eliade 1973: 38).

Kokkuvõtteks

Austraalia enamasti antropomorfsed taevajumalad on kindlasti algupärased, kuid tundub asjatuna väidelda, kas taevajumalad on vanemad kui teriomorfsed jumalad (tootemesivanemad) või vastupidi. Usaldusväärsete allikmaterjalide puudumise tõttu on tühimikud Austraalia hõimude usundis niivõrd suured, et on võimalik saada vaid ähmase üldpilt sellest, mida kord usuti ja arvati.

Juba E. Durkheim juhtis tähelepanu sellele, et taevajumalad võivad olla heteromorfsed: Daramulun on kotkas, ta ema on emu, Baiamet kujutatakse emuna, arandade Altjira on emu-jalgne, Bunjil on Howitti järgi alati inimkujuline, kuid ta nimi tähendab kotkast, Bunjili vend Pallyan on nahkhiir jne (Durkheim 1965: 329). Siia võib veel lisada Baiame ja ta naise kalduvuse kivisusele; Mungan-ngaua poeg ja pojanaine moondasid end pringliteks jne.

R. M. Berndti meelest on müütilised olendid totemistlikud seetõttu, et nad muutsid oma kehakuju (Berndt 1974: 9). Ta mainib narrinyeride Ngurunderi kõrval veel teisi olendeid, väites, et need olendid polnud totemistlikud või oma kehakuju moondavad olendid (Berndt 1974: 26).

T. G. H. Strehlow räägib arandadest, kellel on maa seest sündinud teatavaid üleloomulikke olendeid (tootemesivanemaid), kes olid ikka ja alati antropomorfsed (Strehlow 1964: 728). See tõik osutab, et vahetegemine (taeva)jumalate ja loomakujuliste jumalate (st tootemesivanemate) vahel on sekundaarne ja johtub uurijate vastumeelsusest nimetada loomakujulist üleloomulikku olendit (tootemesivanemat) jumalaks.

Kirjandus

- Berndt, Ronald M. 1974. *Australian Aboriginal Religion*, 1. Leiden: E. J. Brill.
- Berndt, Ronald M. & Berndt, Catherine H. 1988. *The World of the First Australians*. Aboriginal Traditional Life: Past and Present. Canberra: Aboriginal Studies Press.
- Durkheim, Emile 1965. *The Elementary Forms of the Religious Life*. New York: The Free Press.
- Eliade, Mircea 1973. *Australian Religions: An Introduction*. Ithaca & London: Cornell University Press.
- Eliade 1998. *Shamanism. Arhaitsheskie tehnikki ekstaza*. Kiiev: Sofia
- Elkin, Adolphus P. 1970. *The Australian Aborigines: How to Understand Them*. Sydney: Angus & Robertson.

- Elkin, Adolphus P. 1977. *Aboriginal Men of High Degree*. St. Lucia: Queensland University Press.
- Engelhart, M. 1998. Extending the Tracks. A Cross-Reductionistic Approach to Australian Aboriginal Male Initiation Rites. *Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Studies in Comparative Religion*, No. 34.
- Frazer, J. G. 1910. *Totemism and Exogamy. A Treatise on Certain Early Forms of Superstition and Society* I-IV. London: Macmillan & Co.
- Graebner, Fritz 1924. *Das Weltbild der Primitiven*. Eine Untersuchung der Urformen weltanschaulichen Denkens bei Naturvölkern. München: Verlag Ernst Reinhardt.
- Lang, Andrew 1913. *Myth, Ritual and Religion*, 1. London: Longmans, Green and Co.
- Lang, Andrew 1981. God (Primitive and Savage). J. Hastings (toim). *Encyclopaedia of Religion and Ethics*, vol. 6. Edinburgh: T. & T. Clark, lk 243-247.
- Lowie, Robert H. 1952. *Primitive Religion*. New York: Liveright Publishing Corporation.
- Schmidt, Wilhelm 1934. *Der Ursprung der Gottesidee*, V: Nachträge zu den Religionen der Urvölker Amerikas, Asiens und Australiens. Münster: Aschendorfsche Verlagsbuchhandlung.
- Schmidt, Wilhelm 1935. *Der Ursprung der Gottesidee*, VI: Endsynthese der Religionen der Urvölker Amerikas, Asiens, Australiens, Afrikas. Münster: Aschendorfsche Verlagsbuchhandlung.
- Stanner, W. E. H. 1989. On Aboriginal Religion. *Oceania Monographs*, nr 36. Sydney: University of Sydney.
- Strehlow, Carl 1907. *Die Aranda- und Loritja-Stämme in Zentral-Australien*, I: Mythen, Sagen und Märchen des Aranda-Stammes in Zentral-Australien. Veröffentlichungen aus dem städtischen Völker-Museum Frankfurt am Main, nr 1. Joseph Baer & Co.
- Strehlow, T. G. H. 1964. Personal Monototemism in a Polytotemic Community. Haberland, E. & Schuster, M. & Straube, H. (toim). *Festschrift für Ad. E. Jensen*, 2. München: Klaus Renner Verlag, lk 723-754.
- Swain, Tony 1991. The Earth Mother from Northern Waters. *History of Religions*, 30, lk 223-260.
- Waterman, P. P. 1987. *A Tale-Type Index of Australian Aboriginal Oral Narratives*. FFC 238. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.
- Wilpert, C. B. 1970. *Kosmogonische Mythen der australischen Eingeborenen. Das Konzept der Schöpfung und Anthropogenese*. Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Universität zu Köln. München: Kommissionsverlag Klaus Renner.